

cultuur van de moderne tijd, die voorwerdte geen dood te kennen en de enkeling er daarom mee alleen liet, veranderd kunnen worden. Daarbij is het geen kwestie van een teruggang naar premoderne manieren om met de dood om te gaan maar van een verandering in de heersende mentaliteit om stervenden te behoeden voor een dood in ontzettende eenzaamheid en de levenden ervoor te behoeden dat ze in panische angst voor stervenden vluchten voordat ze zelf door de dood worden ingehaald. Een andere moderne tijd zou een andere cultuur van het leven met de dood kunnen zijn.

Want dit ene staat hoe dan ook voor iedereen vast: hijzelf zal eens de status van de elite minderheid van de levenden achter zich laten en de geminachte meerderheid van de doden verder vergroten. Het zou daarom onverstandig zijn om je superieur te voelen. Op een dag zal ik mezelf ter ruste leggen voor mijn laatste rust. Misschien zal ik van tevoren al weten dat mijn einde is gekomen, en de droefheid omdat ik voor altijd afscheid moet nemen, zal vermengd zijn met opluchting omdat het nu allemaal is gedaan. Ik zal moe mogen zijn en eindelijk kunnen slapen, 'zalig en zoet'. Het leven zal alleen nog maar uit de verte waarneembaar zijn, de ervaringen en gebeurtenissen zullen zich aanenrijen aan de horizon, terwijl de geliefde gezichten nog dichtbij zijn. Alles wat mooi was, alle onvervulde verlangens, alles wat niet te verdragen was, al mijn vergrijpen: spoedig, al met de eerste schep aarde op mijn graf, zal alles zijn toegedekt; mijn smarten, mijn vreugden, mijn spreken en mijn zwijgen zullen bezgeld zijn. Dan zal er een nieuw leven beginnen. Maar ondertussen gaat het erom, het leven in de tegenwoordige tijd opnieuw richting te geven en het niet te verliezen in onbezorgdheid over de verstrikkende tijd. Weet hebben van de vergankelijkheid van het tegenwoordige leven zet steeds weer aan tot een bewust gebruik van de tijd.

Fundamentele techniek: de tijd gebruiken

Dat leven zich principieel in de tijd afspeelt, is triviaal; in elk geval is juist het moderne subject, dat in hoge mate in de tijd leeft, zich daar kennelijk slechts zelden van bewust. Een fundamentele techniek van de levenskunst is daarom het bewuste *gebruik van de tijd*, om de existentiële tijd te benutten en die niet in louter *verbruik* te verliezen, niet louter aan het dictaat van een heersende opvatting van tijd te gehoorzamen maar je de tijd zelf toe te eigenen – alweer een eigen-dom dat nauw verbonden is met de toe-eigening van jezelf en de macht over jezelf. Maar de grote moeilijkheid bij het gebruiken van de tijd is dat de zijnswijze ervan immaterieel, onlichamelijk, onzichtbaar en ongrijpbaar is; de behoefte om het ongrijpbare grijpbaar te maken heeft van oudsher geleid tot de meest uiteenlopende apparaten om de tijd te meten, die evenwel niet helpen om het antwoord te vinden op de eigenlijke vraag: *wat is tijd?* Wat de tijd eigenlijk is, heeft nog niemand kunnen zeggen, zodat de twijfel misschien wel gerechtvaardigd is of er werkelijk tijd bestaat. Voor de manier waarop je je leven leidt, kun je intussen volstaan met de eenvoudige vaststelling dat zich in alle wezens, dingen en omstandigheden ken-nelijk processen afspelen die ervoor zorgen dat een tegenwoordige toestand, die met grote vanzelsprekenheid de werkelijkheid alleen voor zichzelf opoest, voorbijgaat en als hij voorbij is niet kan worden hersteld. Het proces is slechts waarneembaar als een proces dat afge-lopen is, waarneembaar door vergelijking van dat wat is met dat wat voorbijgegaan is. Het fatale van de ervaring van tijd is het verleden dat het zelf terug wil hebben om iets nog een keer mee te maken of om alles anders te doen – maar die voorbijje tijd komt niet meer terug. Die pijnlijke consequentie staat in schril contrast met het non-

chaleante gemak waarmee de tijd wordt gehanteerd. Omdat hij zo weinig grijpbaar is, is de lichtzinnigheid in de omgang ermee grenzeloos.

In Seneca's geschrift *Over de kortheid van het leven* wordt de tijd die je leeft om die reden een kostbare hulpbron genoemd, waarmee je zorgzaam moet omgaan om hem niet in de kortstondigheid van het moment te verspillen. Wie een 'lang' leven wil, bereikt dat niet door een verlenging van het leven, van welke aard ook, maar alleen door de tijdsdimensie van zijn geestelijke horizon te verruimen zodat de tegenwoordige loop van het bestaan in het licht komt te staan van de voorbije (de ervaringen die ooit zijn opgedaan en de gedachten die ooit zijn gedacht) en de toekomstige (de mogelijkheden die zich aftekenen en die denkbaar zijn). Retrospectieve en prospectieve verruiming van de horizon zorgt voor een verdichting van het leven in het heden, het enige moment waarop kan worden gekozen en gehandeld. Het zelf beweegt zich in de uitgestrekte gezichtskring van dat wat geweest is, om uit die onuitputtelijke bron zijn oriëntatie voor het heden te putten, en ook in de onafzienbare gezichtskring van het toekomstige, ver voorbij het eigen leven, om dat wat komt van tevoren te bedenken en voor te bereiden. Zo zit het niet meer opgesloten in de direct eigen, uiterst begrensde tijd.

Maar de relatie tussen het tegenwoordige en het toekomstige is precair, want het gaat om de relatie tussen het werkelijke en het mogelijke, die van beslissende betekenis is voor het hele leven, maar speciaal voor de levenskunst. De relatie is precair door de *schaar van de tijd*, die eerst wijd open is maar zich in de loop van de tijd sluit. Vanuit een gegeven punt in het heden gezien lijken er onafzienbare mogelijkheden te bestaan, waarvan de verwerkelijking zonder bezwaar kan worden overgelaten aan de welhaast eindeloze duur van de tijd. Maar in werkelijkheid begint de schaar zich onmerkbaar te sluiten, onverbiddelijk wordt het scala van mogelijkheden kleiner, in een steeds korter tijdsbestek wordt de ruimte voor het realiseren van de resterende mogelijkheden krapper. Als het subject er niet allang voor heeft gezorgd dat het een begin maakt met de verwezenlijking van zijn ideeën over een mogelijk leven, groeit met het voortschrijden van de tijd hoogstens zijn verbitterings, want de grote dromen gaan nu zeker niet meer in vervulling. De schaar van de tijd knipt de tijd door; dat wat is en dat wat in de toekomst zijn zal, komt steeds dich-

ter bij elkaar, totdat het op het punt van het heden samenvalt en de tijd definitief wordt doorgesneden. Dat de schaar zich sluit valt niet te verhinderen; wat wel valt te verhinderen is dat door een tijdig gebruik van de tijd de schaar de beste mogelijkheden vernietigt.

Om het leven een wending te geven en met het realiseren van mogelijkheden te beginnen, moet een aanvang worden gemaakt in het heden. Alleen het heden is de tijd voor verandering, maar het is ook de grote bottleneck van de tijd, want de mogelijkheden moeten door dat oog van de naald heen om werkelijkheid te kunnen worden. Zo rijk als de mogelijkheden ook mogen zijn die zich opdringen om te worden gerealiseerd, zo arm aan gelegenheden daarvoor is elk heden; welke mogelijkheid in het heden wordt gerealiseerd is bovendien vaak een kwestie van toeval, van de machtsverhoudingen van het moment, van intriges en van ironie, van dringen, duwen en trekken – geen erg verheffende aanblik. Terwijl aan de ene kant de mogelijkheden zich ophopen die het leven nog heeft zolang de schaar van de tijd ze niet beslissend decimeert, hoopt aan de andere kant de doorleefde werkelijkheid zich op die verleden tijd wordt. Een symbool voor dit gebeuren is de zandloper: omdat de mogelijkheden, als zandkorrels, niet samen en niet tegelijk aan bod kunnen komen, resteert slechts het principe van het na elkaar, van de opeenvolging. Als dit principe bewust wordt toegepast, komt het erop aan dat je de mogelijkheden op volgorde zet, om ze na elkaar door de bottleneck van het heden te sluisen. Zelfs tegenstrijdige mogelijkheden kunnen leefbaar worden gemaakt door hun opeenvolging in de tijd. Maar de poging om te veel mogelijkheden tegelijk te verwezenlijken produceert het verschijnsel 'stress'. Dat is het dagelijks leven van het druk bezette subject: het kan niet met het leven overweg, omdat het niet met de tijd overweg kan. Het verstandige subject daarentegen kiest uit de mogelijkheden er een paar uit en zet die waarvoor in het onmiddellijke heden geen plaats is 'op de tijdrails', waarop ze hun toekomstige realisering, onder gunstiger omstandigheden, vanzelf tegemoet krijgen.

Het leven wordt veel langer voor degene die de tijd goed gebruikt: hij behoedt de mogelijkheden voor de schaar van de tijd, sluit ze na elkaar door het oog van de naald van het heden en verwezenlijkt zijn ideeën, niet in de laatste plaats door het *indelen van de tijd*, het opdelen ervan in afzonderlijke stukken, die de ongrijpbare tijd niet alleen

grijpbaar maken, maar hem ook hanteerbaar maken in overzienbare proporties: de opeenvolgende tijdspannen maken het mogelijk een proces op gang te brengen dat gericht is op het verste doel en zich daarbij toch op het eerstvolgende concentreert. *Hora*, het uur, bekende in het Grieks en Latijn oorspronkelijk niets anders dan deze indeling van de tijd in tijdspannen. Wat daar per geval onder moest worden verstaan, werd bepaald door de traditie en de conventie, door natuurlijke cycli en persoonlijke voorkeur. De cultuurgeschiedenis van de tijd kan laten zien langs wat voor kronkelwegen het tot de opvatting van het 'uur' gekomen is waar de moderne mens zo vertrouwd mee is. Kennis van die geschiedenis maakt het mogelijk om in de heersende hora van de moderne klok, in de chronomanie van het voortdurend kijken 'hoe laat het precies is', niet de ultimatieve manier te zien om met de tijd om te gaan, maar ruimte te scheppen voor een persoonlijke tijdsindeling, die rekening kan houden met het gevoel voor tijd van het zelf. Een persoonlijke indeling van de uren is een kunstgreep van de levenskunst om de tijd te gebruiken en niet op een dag, veel te laat, te merken dat hij onbenut verstreken is. Droefheid om de verstrijkende tijd: dat is de geboorte van het uur dat het mogelijk maakt kleine stapjes te zetten in het onafzienbare, onmetelijke land van de tijd en dat wegwijzers plaatst die aangeven welke afstand het zelf heeft afgelegd en welke het nog voor zich heeft, om zo de mateloze tijd tot aanvaardbare proporties terug te brengen. De indeling van de tijd voorziet het leven, het dagelijks geleefde en het leven in zijn geheel, van structuren, die het een vorm geven en tegelijk de mogelijkheid bieden om het intens te beleven. Het uur is de ascetische oefening die ervoor zorgt dat het extatische leven zich niet doodkniet in één lange klaagzang over de vluchtige tijd.

De algemeen geldige tijdsindeling, waar de persoonlijke tegenover staat, kan geen aanspraak maken op ontologische betekenis, maar slechts op organisatorische: ze synchroniseert de diverse eigen tijdwerelden van de individuen. Dat is vooral nodig waar het organisatiepotentieel van de ruimte niet toereikend is om het complexe samengaan van technische en communicatieve processen te structureren. Aan die voorwaarden voor een moderne cultuur van de tijd kan de ruimte-tijdcultuur van een andere moderne tijd zich niet onttrekken, maar ze kan wel een gemodificeerde omgang met de tijd bevorderen. Er zijn toch al 'kenteringen in de tijdsstructuren' te zien,

zoals in de sociologie van de tijd wordt opgemerkt, die de tijd in zijn kneedbaarheid zichtbaar laten worden. Het anders-moderne, *autonome gebruik van de tijd* laat zich niet meer door de dominantie van de moderne, heteronome opvatting van tijd intimideren, maar speelt net zozeer met de verschrompingsvormen van de precies gemeten technische tijd als met de totaal anders gearde cyclische tijd van de subjectieve fasen en gemoedstoestanden. De 'met de tijd jonglerende speler', die in staat is tot een doordachte, zelfstandige omgang met de tijd oefent zich in het autonome gebruik van de tijd: hij ontdoet zich van nauwe bindingen met de tijd, om zijn tijden zelfstandig te bestemden, al naar gelang de situatie. Hij heeft de capaciteit om in een snel wisselende context te leven. Deze tijdspeler gaat een stap verder dan de moderne tijd, waarin de individuen er niet aan gewend waren hun tijdwereld zelf te scheppen; in plaats van een autonome tijd te creëren, werden ze al door kleine wijzigingen in de bestaande tijdsordering uit de objectieve tijd geslingerd, waaraan ze zich zo onvoorwaardelijk toevertrouwdan dat elke nog zo kleine, cyclisch terugkerende 'tijderschuiving' een breuk in hun realiteit veroorzaakte.

Het is typerend voor de veranderde tijdsopvatting van het subject van de levenskunst in een andere moderne tijd dat het zich niet meer de hele tijd afobt met de vragen van de moderne, rationele berekening van de tijd, zoals: heb ik mijn tijd zo goed mogelijk gebruikt? Waarmee heb ik zinloos minuten en seconden verloren? In de doordachte levenskunst kent de berekening van de tijd die vragen ook in omgekeerde zin: waar heb ik mijn tijd plezierig verdaan? Waar heb ik hem verknood zonder er spijt van te hebben? De veranderde tijdsopvatting maakt het mogelijk om het *tegenstrijdige gebruik van de tijd* opzettelijk en bewust te beleven: enerzijds de tijd die ter beschikking staat goed te gebruiken, hem niet ongebruikt te laten verstrijken, al was het alleen al om aan uitwendige plichten te voldoen en eigen ideeën te realiseren en niet op een dag op zoek te hoeven gaan naar de verloren tijd, maar anderzijds doelbewust tijd voorbij te laten gaan en met zinloze bezigheden door te brengen, de kunst van de ledigheid te beoefenen en net als in de oude culturen van de ruimte van de ene dag in de andere te leven – alleen maar om je aan de heerschappij van de onverbiddelijk voortschrijdende tijd te onttrekken. Zo kan een afwisseling tussen welbestede en ledige tijd worden be-

werkstelligd, waarbij de welbestede tijd in werkelijkheid de ledige tijd kan zijn en de schijnbaar ledige de welbestede. De tijd bewust gebruiken hoeft in elk geval niet te betekenen dat je de tijd waarover je beschikt volledig vult, maar kan inhouden dat je ruimtes van leegte schept, of die aanvaardt en accepteert als ze zich vanzelf voordoen, om daarin een nieuwe rijkdom te vinden. De ledige tijd heeft het voordeel dat hij disfunctioneel, doelloos en nutteloos is; zo kan hij worden opgevuld met nietsdoen, flaneren en converseren, dagdromen, je aan zinnelijkheid overgeven. In de ledige tijd worden nieuwe gedachten gedacht en oude ervaringen verwerkt, andere gedachten toegelaten en nieuwe ervaringen opgedaan; het is de tijd van het zelf, waarin het zijn coherentie kan herstellen en opnieuw formieren.

De ledige tijd maakt het mogelijk om afstand te nemen van het gedrag van het heden, het als het ware van buitenaf te bekijken en de dimensie van het toekomstige weer in het oog te krijgen. Het zelf onttrekt zich in de ledige tijd aan de verleiding om te veel tegelijk tot stand te willen brengen; het wint tijd, omdat het weet te kiezen en bereid is om kansen te laten varen, ze zelfs weg te geven: je hoeft niet van elk aanbod te profiteren, niet elke mogelijkheid te realiseren. Daardoor krijgt het zelf eindelijk *tijd in bezit* en 'heeft het tijd' voor zichzelf, voor andere mensen en andere dingen. Tijd hebben wil zeggen dat je meer hebt dan alleen maar tijd, dat je namelijk uit de bestaansvorm treedt die inhield dat je er in de tijd op los leefde en al je aandacht richt op een persoon of een zaak, dat je de anonimiteit en het algemene terugdingt en het bijzondere en de complexiteit van de verbanden aan bod laat komen, of het nu in de vorm van een gesprek is of in de vorm van een overpeinzing. Tijd hebben is een specifieke manier om met anderen, met dingen en met jezelf om te gaan, een manier die zich kenmerkt door oplettendheid en waakzaamheid, niet door onverschilligheid.

Je met ledige tijd vertrouwd maken stelt je in staat geduld te hebben en te wachten, omdat de leegte geen schrikbeeld meer is. Met geduld valt het te verdragen dat niet alles hier en nu meteen gerealistiseerd kan worden; het juiste tijdstip, 'kairos', kan worden afgewacht, waarop er gunstiger voorwaarden zijn en de dingen helemaal vanzelf gaan. Er hoeft geen sprake te zijn van passief afwachten, de ledige tijd kan worden besteed aan een voorbereiding op de toekomstige gunstige constellatie; maar in elk geval gaat het er voor het zelf om

dat het openstaat voor dat wat komt. Die houding vergemakkelijkt het aanbreken van de *purperen uren* waarvoor het alleen al loont om te leven, de uren waarvan Oscar Wilde in een brief zegt dat je ze 'kunt ontfutselen aan dat grauwe, sluipende ding' dat we 'tijd' noemen. Alle kunst in de omgang met de tijd is erop gericht die ogenblikken te doen aanbreken en het zelf op het beslissende moment de vrijheid te gunnen om ook in een vernieuwde levenskunst de klassieke formule van de levenskunst te behouden: 'Pluk de dag, geniet van de dag; elke dag weer, zonder van elke dag de kans daarop te verwachten. Want de individuele tijd is ingebed in een overkoepelende tijd, waarvan het gewelf zich uitspant tussen tegenstrijdigheden: tussen continuïteit en discontinuïteit, tussen genot en verdriet, tussen euforie en tristesse. Om met die tegenstrijdigheid te kunnen leven zijn er steeds opnieuw existentiële experimenten nodig.